

Отже, предикати з узагальненим значенням конкретної та абстрактної дії є основним засобом моделювання ситуації речення відповідно до його модального значення та синтаксичного способу. До морфологічних засобів вираження таких предикатів належать дієслова у формі дійсного способу теперішнього, майбутнього та минулого часу, умовного морфологічного способу, інфінітива, безособового дієслова. Проте є ще низка ознак предикатів, які потребують подальшого вивчення, особливо ті питання, що стосуються зв'язків між предикатами явищ і властивостей, визначення спільних і відмінних рис ситуацій, які вони моделюють у синтаксичних конструкціях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Русское предложение: Бытийный тип / Н. Д. Арутюнова, Е. Н. Ширяев. – М. : Русский язык, 1983. – 198 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1983. – 367 с.
3. Коломієць О. Голубі олені. Кравцов / О. Коломієць. – К. : Рад. письменник, 1978. – 287 с.
4. Костенко Л. Сад нетанучих скульптур / Л. Костенко. – К. : Дніпро, 1987. – 365 с.
5. Семантические типы предикатов / Под ред. О. Н. Селиверстовой. – М. : Наука, 1982. – 365 с.
6. Стельмах М. Твори. – К. : Дніпро, 1983. – Т. 1 : Хліб і сіль. – 693 с.
7. Стельмах М. Чотири броди. – К. : Дніпро, 1995. – 593 с.

Natalia Rudenko

Predicate specific and generalized the action value

This article discusses the main groups of predicates, and determined the common and distinguishing features of predicates phenomena specific meaning of the predicates and properties of generalized action values.

Key words: predicates, lexical and morphological features, specific action, a generalized effect.

Алла Павлова

СУБСТАНЦІАЛЬНА АДРЕСАТНА СИНТАКСЕМА

У статті зроблено спробу виокремити й описати семантичні варіанти адресатної синтаксеми у зв'язку із семантикою предиката. Проаналізовано семантико-синтаксичну валентність предикатів та структуру речень із семантичними різновидами адресатної синтаксеми в сучасній українській мові.

Ключові слова: семантика, предикат, адресат, синтаксема, семантичні різновиди адресатної синтаксеми.

Сучасну лінгвістичну науку характеризує посилена увага до семантичного аспекту речення: виділено центральний компонент семантико-синтаксичного ярусу – предикат – та елементарні одиниці – синтаксеми, викладено теоретичні положення семантичного синтаксису, вивчено основні семантико-синтаксичні відношення та зв'язки в елементарному та неелементарному реченні, а також категорії суб'єкта й об'єкта в реченні, досліджено морфологічні й семантичні різновиди предикатів та окремих субстанціальних синтаксем (об'єктних, суб'єктних). Основні проблеми семантико-синтаксичного синтаксису викладено в науковому доробку зарубіжних учених: Л. Теньєра [22], В. Богданова [5], А. Мухіна [17], Н. Арват [2] тощо. В українському мовознавстві ці проблеми є предметом дослідження М. Плющ [19], І. Вихованця [9], К. Городенської [8], Н. Іваницької [12], А. Загнітка [11] та інших. Останнім часом опубліковано низку наукових розвідок, де системно опрацьовано предикатні синтаксеми, їхні різновиди та валентність (І. Арібжанова [3], Т. Масицька [14], В. Тимкова [23] та ін.), досліджено суб'єктні (О. Межов [16]), об'єктні (О. Ледней [13]), локативні (О. Гургула [10]) синтаксеми, їхні семантичні та морфологічні варіанти.

Актуальність дослідження адресатних синтаксем, проблемність питання про їхні семантичні варіанти й зумовили вибір теми статті. Тому, урахувавши стан дослідження, маємо на меті визначити семантичні різновиди адресатної синтаксеми.

У визначенні семантичної структури адресатних синтаксем передусім ураховано семантичні типи предикатів, із якими адресатні синтаксеми сполучаються, заповнюючи їхню правобічну позицію, „характер спрямованості дії на адресата, наявність чи відсутність об'єкта передачі від

суб'єкта адресатові, наявність / відсутність інструмента дії, спрямованої на особу" [18, с. 28]. З огляду на це за основу взято класифікацію лексико-семантичних груп адресатних дієслів [18] та враховано погляди мовознавців на семантичну класифікацію предикатів і дієслів (Й. Андерш, В. Бахтіна, Л. Васильєв, Р. Акоюн, Р. Гайсіна, І. Вихованець, А. Загнітко, Г. Ситар та ін.).

Визначено такі семантичні різновиди адресатних синтаксем: 1) адресат давання; 2) адресат позбавлення; 3) адресат мовлення; 4) адресат фізичної дії; 5) адресат моральної дії; 6) адресат фізіологічної дії; 7) адресатний суб'єкт стану; 8) посесивний адресат (адресатна синтаксема належності).

Адресат давання – це істота, якій щось дають. Адресат давання вживають при дієсловах із загальним значенням давання, передачі: *адресувати, давати, видавати, віддавати, надсилати, позичати, дарувати, повертати, кредитувати* тощо, напр.: *Ще в обід їм видали були фаянсові миски, і тепер люди набирали в них води так само, як і на Раднаркомівській (І. Багрянний); Без особливого жалю я віддав їм „на допомогу бідним лікарям” сорок дирхемів, які щойно отримав від родичів хворого (В. Єшкілев, О. Гуцуляк).*

Адресат позбавлення – це істота, яку чогось позбавляють або яка сама позбавляється чогось. До дієслів із загальною семантикою позбавлення, при яких уживають адресати позбавлення, належать *вилучати, відбирати, відсуджувати, грабувати, конфіскувати, витратити, штрафувати, віднімати* та ін. Напр.: *Особові посвідчення треба у всіх затриманих відбирати – отоді кранти! (П. Загребельний).*

Предикати давання та позбавлення кваліфікують як тривалентні, тобто такі, що „потребують правобічного сполучення з об'єктним та адресатним іменниковим компонентами" [8, с. 271], відповідно структура речення представлена як чотирикомпонентна: суб'єкт – предикат – об'єкт – адресат. Але суб'єктна синтаксема не є обов'язковим компонентом таких конструкцій, напр.: *Видобуває зіжмаканий, стертий по краях папірець і простягає мені (Л. Дереш).* На відміну від лівобічної суб'єктної, правобічна об'єктна синтаксема є обов'язковою: *Потім чергові вернулися й Саркісьян, знявши калошу, подав їй професорові – бери, малюй, душа лютезний (І. Багрянний).*

Описані вище предикати давання та позбавлення вимагають у правобічній валентній позиції адресата, вираженого істотою, рідше – неістотою, напр.: *Третину заробленого лікарською справою віддавав я у скарбницю Братства Шехіні і навчався у Мелхиседека мудрості (В. Єшкілев, О. Гуцуляк).*

Адресат мовлення – це особа або персоніфікований предмет, до якого звертається мовець. Адресати мовлення вживаються при дієсловах мовлення, значення яких, починаючи з 60-х років, досить детально опрацьовано в роботах мовознавців (О. Печніков, Р. Акоюн, А. Величко, Л. Васильєв, В. Бахтіна, В. Попова, Т. Ломтев та ін.).

Дієслова мовлення – це слова, що позначають процес вираження думки. До того ж дієслово називає саме цей процес, а вираження думки може бути різним: це передусім членороздільна мова (звукова, первинна) і письмове мовлення (вторинне), яке передається знаками, за допомогою графіки та орфографії [20, с. 24]. Існує, проте, думка, що предикати на позначення усної й письмової передачі інформації належать до предикатів дії із загальним значенням давання, зокрема передачі. Так, Г. Ситар вважає, що речення з предикатами мовлення традиційно кваліфікують як речення мовлення і написання, проте „їх можна розглядати і як периферію речень передачі, специфіка якої полягає у передаванні не матеріального об'єкта, а інформації". Аргументом на користь близькості речень із предикатами мовлення до передачі є прогнозованість адресата-учасника, якому щось розповідають, для якого щось пишуть [21, с. 202]. Отже, дієслова мовлення позначають дію як процес, що передбачає обов'язкове вираження змісту думок за допомогою певної системи звукових комплексів (членороздільна мова) або системи графіки й орфографії, які використовують як засіб спілкування [20, с. 24–25].

У структурі речення, де предикат виражений дієсловами мовлення, виокремлюють такі елементи: суб'єкт, адресат, предикат, об'єкт. Як засвідчують дослідження Т. Ломтева, Л. Величко, Л. Овчиннікової та інших, реальні фрази з дієсловами мовлення не завжди мають у своєму складі всі вказані позиції. Обов'язковим тут є дієслово-предикат, потім особа мовця (суб'єкт). Щодо позиції об'єкта та адресата, то вони можуть бути відсутні або наявні як поодиночі, так і одночасно. Тому структура речень із предикатами мовлення може бути двокомпонентною (суб'єкт – предикат, предикат – адресат), трикомпонентною (суб'єкт – предикат – адресат) та чотирикомпонентною (суб'єкт – предикат – адресат – об'єкт) [4, с. 74–75].

У центрі лексико-семантичної групи дієслів мовлення перебувають дієслова зі значенням процесу говоріння, мовлення (зокрема писемного): *говорити, розповідати, інформувати, звітувати,*

шепотіти, наказувати, розмовляти, писати, креслити, пояснювати, розпитувати, висловлювати тощо, напр.: *Один із них обурився до такої стадії, що я запропонував йому попитувати води, але інші наказали мені не лізти, у них сесія* (Л. Дереш).

Дієслова мовлення в основному характеризуються семантико-синтаксичною тривалентністю. Валентність предикатів такого типу вимагає лівобічної суб'єктної синтаксеми і двох правобічних: об'єктної та адресатної. Але деякі дієслова мовлення належать до двовалентних (*вимовити, процитувати, подякувати* тощо) та чотиривалентних (*написати, відписати, переписувати* та ін.). Як зазначено вище, наповненість усіх валентних позицій предикатів мовлення не обов'язкова, що й прогнозує структуру речення. Якщо відсутня об'єктна синтаксема, то структура речення буде трикомпонентною, напр.: *До цього Лорна говорила всім і нікому особисто, а тут дивиться прямо на Йостека* (Л. Дереш). За відсутності суб'єктної та об'єктної синтаксем структура речень двокомпонентна, напр.: *В цій нещасній державі переможців нікому було скаржитися* (П. Загребельний). Речення характеризується двокомпонентною структурою, якщо відсутні об'єкт та адресат, напр.: *— Я йому не довіряю, — коротко відповідає він* (Л. Дереш).

Адресатом мовлення може бути людина (або група людей), тому для його вираження використовують: 1) власні імена, іменники зі значенням особи або особові займенники, напр.: *Хтось таки бачив насдесь разом, і сусіди розповіли моїй мамуні...* (Ю. Покальчук); 2) слова, що позначають назви груп, сукупностей людей (начальство, аудиторія, сім'я), напр.: *А тоді звернувся до всієї камери: — Хто має ножика, прошу здати негайно!* (І. Багрянний); 3) назви тварин і предметів (у випадку їхньої персоніфікації), напр.: *Марла, наче уві сні, ходила берегом, розмовляла зі збідлими коралами...* (Л. Дереш); 4) слова, що називають територіальні одиниці, установи (місто, село, міністерство), у таких конструкціях адресат представлено метонімічно, напр.: *Готували операцію, дипломатичному корпусові довели до відома* (Л. Денисенко). У цьому випадку адресат характеризується ознакою „невизначеність адресата” [6, с. 11].

Адресат фізичної дії – це особа або предмет (персоніфікований), на користь або на шкоду якому відбувається фізична дія. Наявність і відсутність адресатної синтаксеми в цьому випадку впливає з контекстуального оточення, у якому актуалізовано семантику відповідного предиката. Адресат дії може бути обов'язковим або факультативним. До предикатів фізичної дії належать три-, чотири-, п'яти- та шестивалентні дієслова: *аплодувати, виручати, годувати, допомагати, поїти, роздягати, штовхати, готувати, посміюватися, захищати, приносити, ударяти, ранили, покарати, піднести, нести, везти* тощо. Напр.: *Я приніс їй іграшкового цуцика з червоним, наче підбитим, оком* (Л. Денисенко).

Адресат моральної дії – це особа або предмет (персоніфікований), на користь або на шкоду якому відбувається моральна дія. Адресати моральної дії (об'єкт психічної реакції, адресатна об'єктність) уживають при дієсловах, які в традиційній лінгвістиці потрактовані як дієслова стану або відношення. Первинна адресатність при дієсловах дії трансформована тут в адресатність при дієсловах стану [7, с. 50]. Серед дієслів, що вимагають заповнення правобічної позиції адресатом моральної дії, переважають двовалентні: *виховувати, вчити, гніватися, любити, ненавидіти, веселити, вірити, вибачати, довіряти, заздрити* тощо, напр.: *Якщо людина повністю довіриться їм, відпустить себе, то все зайве й чужорідне, що сиділо в ній, вийде на чисту воду і зникне* (Л. Дереш).

Аналізуючи дієслова на позначення фізіологічної дії, О. Межов зазначає, що вони перебувають на периферії предикатів дії. До предикатів дії їх можна зарахувати завдяки валентному потенціалові: крім лівобічної суб'єктної позиції, вони відкривають дві правобічні – облігаторну об'єктну та факультативну інструментальну. Проте послаблена динамічність таких дієслів і послаблена „активність” суб'єкта при них зумовлюють розміщення їх на периферії предикатів дії та зближення з предикатами процесу [15, с. 145–146]. Суб'єкт постає не активним виконавцем дії, спрямованої на адресата, а пасивним споглядачем іншої особи. Отже, адресат фізіологічної дії – це особа або предмет, сприйнятий органами чуття іншої особи. Адресатів фізіологічної дії вимагають предикати, семантика яких указує не на фізіологічні процеси людини, а на дію сприймання самого адресата. До таких предикатів належать в основному двовалентні: *слухати, уявляти, нюхати, дочувати, бачити, придивлятися, підглядати* та ін., напр.: *Ми сиділи поруч і уважно дивилися, розглядали, придивлялися до спини одного літнього, але доволі, здавалося, бадьорого чоловіка* (Л. Денисенко).

Адресатний суб'єкт стану – це особа, яка перебуває в певному стані. Умовність входження дієслів стану до лексико-семантичного поля адресатності пояснюємо відсутністю суб'єкта – активного виконавця дії, а в межі поля включають ці лексеми з тієї причини, що дія, означувана ними, не існує сама собою: у певному стані перебуває особа. До адресатних суб'єктів стану слід зарахувати й осіб, які набули або втратили стан володіння чимось. Предикати стану здебільшого

належать до одно- та двовалентних дієслів: *фортунити, щастити, пасувати, оволодівати, мати, володіти, везти* (у значенні „щастити”), *втрачати, судитися* (у значенні „призначатися”), *поталанити* тощо, напр.: *І ота ні з чим незрівнянна принадливість земної путі, яку кожному з нас судилося пройти саме таку, яка записана в книгу життя...* (П. Загребельний).

Посесивна адресатна синтаксема (адресатна синтаксема із семантикою належності) означає особу, яка бере участь у дії разом з іншими предметами чи явищами, що безпосередньо стосуються її як частини тіла чи одягу (*обличчя, очі, рука, нога*), елементи психіки (*думка, уявлення, враження*), істоти, речі або предмети, які потрактовані або можуть бути кваліфіковані як предмети володіння чи власності людини (*кінь, молоток, стіл*) [1, с. 39], напр.: „*Ай, який же дурний капіташа! – сміючись, шепотіла на вухо Шульзі Юлія...*” (П. Загребельний); *... і раптом через одне слово, сказане в камері й доведене до вух слідчого, дістати статтю й спектися безповоротно* (І. Багряний).

Отже, семантика предикатів та їхня синтаксична валентність зумовлюють семантичну варіантність адресатних синтаксем. Визначення меж семантичних груп адресатів викликає певні труднощі у зв'язку з неоднозначністю кваліфікацій самих предикатів. Подальшого наукового студіювання потребує кожний семантичний варіант адресатної синтаксеми, а також чітке окреслення меж кожної семантичної групи адресатів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андерш Й. Ф. Семантична характеристика давального відмінка в сучасній українській мові / Й. Ф. Андерш. // Українська мова і література в школі. – 1974. – № 10. – С. 34–40.
2. Арват Н. Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке / Н. Н. Арват. – К. : Вища школа, 1984. – 160 с.
3. Арібжанова І. М. Структура простого речення (формально-граматичний аспект) / І. М. Арібжанова. – К. : ВПЦ „Київський університет”, 2001. – 127 с.
4. Бабенко Л. Г. Предложения, передающие ситуацию неадресованной речевой информации, в художественном тексте (на материале прозы А. Платонова) / Л. Г. Бабенко, Э. В. Кузнецова // Исследования по семантике. Лексическая и синтаксическая семантика. Межвузовский сборник / Отв. ред. Л. М. Васильев. – Вып. 7. – Уфа : Изд-во Башкирского ун-та им. 40-летия Октября, 1981. – С. 74–83.
5. Богданов В. В. Семантико-синтаксическая организация предложения / В. В. Богданов. – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1977. – 204 с.
6. Величко А. В. Простое предложение: Опыт семантического описания / А. В. Величко, Ю. А. Туманова, О. В. Чашна. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1986. – 119 с.
7. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична класифікація відмінків української мови / І. Р. Вихованець // Мовознавство. – 1988. – № 2. – С. 44–51.
8. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К. : Унів. вид-во „Пультари”, 2004. – 398 с.
9. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
10. Гургула О. Локативна синтаксема в семантичній структурі речення / О. Гургула. // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія. – Випуск ІХ–Х (2004 – 2005 рр.) – Івано-Франківськ : Плай, 2005. – С. 230 – 234.
11. Загнітко А. Теоретична граматика української мови. Синтаксис / А. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
12. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові / Н. Л. Іваницька. – К. : Вища школа, 1986. – 168 с.
13. Ледней О. Ф. Об'єктні синтаксеми в структурі простого речення / Дис. ... канд. філол. наук. Спеціальність : 10.02.01 – українська мова. Захищена 27.05.2003. Затверджена 02.07.2003 / О. Ф. Ледней. – Одеса, 2002. – 213 с.
14. Масицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності / Т. Є. Масицька. – Луцьк : Ред.-видавн. відділ Волинського держ. університету ім. Лесі Українки, 1998. – 206 с.
15. Межов О. Субстанціальна синтаксема у функції суб'єкта дії / О. Межов // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Філологічні науки. – 2000. – № 6. – С. 143–148.
16. Межов О. Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення : Автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. Межов. – К. : Інститут української мови НАН України, 1998. – 19 с.
17. Мухин А. М. Структура предложений и их модели / А. М. Мухин. – Л. : Изд-во „Наука”, Ленинградское отделение, 1968. – 230 с.
18. Пац Л. І. Функціонально-семантичне поле адресатності в сучасній українській мові. Дисертація ... канд. філол. наук. Спеціальність : 10.02.01 – українська мова. Затверджена 13.01.1999 р. / Л. І. Пац. – Горлівка, 1998. – 158 с., бібл. 137–156 с.
19. Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення / М. Я. Плющ. – К. : Вища школа, 1986. – 175 с.

20. Попова В. С. К вопросу о сочетаемости глаголов речи с зависимыми формами / В. С. Попова // Синтаксис современного русского языка : Сб. статей. – Вып. 6. – Тюмень : Тюменский гос. пед. ин-т, 1968. – С. 23–43.

21. Ситар Г. Українські речення типової ситуації передачі об'єкта / Г. Ситар // Матеріали VI Міжнародного конгресу україністів. Мовознавство : Збірник наукових статей. – Кн. 5. – К., 2007. – С. 201–213.

22. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса : Пер. с франц. Редкол. : Г.В. Степанов (пред.) и др.; Вступ. ст. и общ. ред. В. Г. Гака / Л. Теньер. – М. : Прогресс, 1988. – 656 с.

23. Тимкова В. А. Семантико-синтаксична структура двоскладних речень із предикатами якості в українській мові : Монографія / В. А. Тимкова. – К. : Кондор, 2005. – 134 с.

Alla Pavlova

The Substantial Addressee Syntaxeme

The article considers attempt to single out and describe the semantic variants of the addressee syntaxeme in connection with semantics of the predicate. The semantic-syntactical valency of predicates and structure of the sentences with the semantic variants of the addressee syntaxeme are analyzed.

Key words: semantics, predicate, syntaxeme, addressee, semantic variants of the addressee syntaxeme.

Оксана Годз

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ТИПИ ДВОСКЛАДНИХ ПРИСЛІВНИКОВИХ РЕЧЕНЬ З ІНФІНІТИВНИМ ПІДМЕТОМ

У статті досліджено структурно-семантичні типи двоскладних прислівникових речень з інфінітивним підметом, визначено семантичні обмеження в наповненні прислівникового складеного присудка та інфінітивного підмета.

Ключові слова: двоскладне прислівникове речення, прислівниковий складений присудок, прислівниковий компаративний складений присудок, інфінітивний підмет, структурно-семантичні типи.

Статус речень, у яких у позиції підмета вживається інфінітив, а основну частину складеного присудка заповнює прислівник, досі однозначно не витлумачено. У мовознавчій літературі ідея про виокремлення таких речень теоретично обґрунтовано, проте не запропоновано їхнього повного й несуперечливого набору.

На думку Л. А. Булаховського, визначення типу речень із присудком, вираженим прислівником або присудковим словом, та підметом у формі інфінітива викликає значні труднощі, тому що почасти інфінітив постає як еквівалент підмета, а іноді – граматично залежить від прислівника. У першому випадку мовознавець пропонує розглядати речення як особове, а в другому – як безособове, хоч провести чітку межу між цими двома випадками неможливо. За словами вченого, синтаксична двозначність таких речень створюється тим, що вони можуть сприйматися на тлі відповідних двоскладних речень та односкладних безособових прислівникових речень без інфінітива. Складність питання посилюється через труднощі встановити, що від чого залежить: інфінітив від прислівника чи прислівник від інфінітива, адже зв'язок прилягання, яким вони поєднані, не виявляє зовнішньої залежності один від одного. Саме тому Л. А. Булаховський рекомендує зважати на порядок слів у реченні та паузи. Уживання інфінітива перед прислівником дає змогу легше асоціювати все речення з двоскладним, а наявність між інфінітивом і прислівником паузи, яка буває на межі групи підмета і присудка, увиразнює ймовірність таких асоціацій. На підтвердження своєї думки Л. А. Булаховський порівнює двоє речень: *Це ж нечемно – підглядати* (О. Копиленко) та *Як чудесно жити* (В. Сосюра). Він робить висновок, що в першому реченні інфінітив *підглядати* розкриває значення займенникового підмета *це* і претендував би на роль еквівалента підмета, якби в реченні не було підмета *це*: *Підглядати – нечемно*. У другому реченні порядок слів і відсутність характерної для двоскладного речення паузи увиразнюють односкладно-безособовий склад речення і належність інфінітива до другорядних членів речення [19, с. 60–61].

Б. М. Кулик також поділяє думку Л. А. Булаховського про те, що для правильного визначення в таких реченнях синтаксичних функцій інфінітива і присудкового слова, вираженого прислівником,